

Vizkelety András
 az MTA rendes tagja

IRODALMAK SZÜLETÉSE

Elhangzott 2005. február 28-án

Előadásomban nem lezárt, befejezett kutatási eredményeknek rendszerét szeretném ismertetni, hanem az utolsó évtizedeknek irodalomtörténeti és a vele kapcsolatos társtudományok szakirodalmi által feltárt olyan tényeket és megfigyeléseket kívánok összefoglalni, amelyek elsősorban a német népnyelvű irodalom első jelentkezéseire vonatkoznak, de a magyarral összehasonlítva új megvilágításban tüntetik fel a különbségeket és párhuzamokat. Új szempontokat a középkori német irodalom vizsgálatában elsősorban az a módszer hozott, ami a latin és német irodalom szünbióízisára irányul. Eredményeit már kézikönyvek is rögzítik.¹

Hogy kiindulópontomnak miért a német és pl. nem a francia nyelvű irodalmat választottam, az nemcsak a német-római császárságnak a magyar államalapítás és a keresztény misszionálás terén betöltött szerepével függ össze. Azzal is összefügg, hogy az Európát több lépcsőben meghódító, sőt a Balkánon, Itáliában, Galliában, Hispániában, Észak-Afrikában időlegesen államot is alapító írástudatlan „barbár” német törzseknek ahhoz, hogy Európában megkapaszkodjanak, hasonlóan, de természetesen más feltételek között asszimilálniuk kellett a késő antik keresztény-latin írásbeli műveltséget, mint évszázadokkal később a Pannóniát meghódító magyar törzseknek. Másrészt a medievisztikának az a korántsem új megállapítása indokolja ezt a választást, amely szerint az európai koraközépkor története, amibe a kultúra is beletartozik, nem érhető meg a német-római birodalom története nélkül. Vagy ahogyan Haubrichs újabban fogalmazta meg: „A 700 és 1050 közötti évszázadok ‘német’ irodalma inkább Európa, mintsem Németország előtörténetéhez tartozik.”² A kontinensen itt és ekkor alakulnak ki azok az érintkezési zónák, amelyekben a barbár nyelv a latinnal, a profán antik és a szakrális keresztény eruditio nyelvével találkozott, és azok a módszerek, ahogyan ezeket a zónákat ‘kezeleni’ kell. Ennek kialakítása megfelelő tekintélyi, kényszerítő impetus nélkül nem ment. Ez az anyanyelvi írásbeliségre is vonatkozik. Nevezzük meg először az időhöz köthető sarkalatos adatokat a német és magyar irodalomban:

Nevezzük meg először az időhöz köthető sarkalatos adatokat a német és magyar irodalomban:³

¹ Elsősorban a X. köt. után még folyamatos pótlásokat megjelentető *Die deutsche Literatur des Mittelalters – Verfasserlexikon*, begründet v. W. Stammer und K. Langosch, zweite Aufl. v. K. Ruh und B. Wachinger. Berlin–New York, 1978 és köv. évek, melynek jelentőségét az egyetemes középkori irodalom számára Franz Brunhölzl méltatta: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. II. köt., München, 1992, 557. A továbbiakban VL. – Továbbá Dieter Kartschoke: *Geschichte der deutschen Literatur im frühen Mittelalter*. München 1990; — Wolfgang Haubrichs: *Die Anfänge: Versuche volkssprachiger Schriftlichkeit im frühen Mittelalter*. Tübingen, 1995. (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit, I/1. köt., hg. V. J. Heinze) és ugyanezen sorozat I/2. kötete: Gisela Vollmann-Profe: *Wiederbeginn volkssprachiger Schriftlichkeit im hohen Mittelalter*. Tübingen, 1994; — Fritz Peter Knapp: *Die Literatur des Früh- und Hochmittelalters in den Bistümern Passau, Salzburg, Brixen und Trient von den Anfängen bis zum Jahr 1273*. (Geschichte der Literatur in Österreich von den Anfängen bis zur Gegenwart, hg. V. H. Zeman, I.). Graz, 1994. – A továbbiakban is az újabb, de az előző kutatásokra támaszkodó, azokra hivatkozó szakirodalmat adom meg. – Rövidítve megadott sorozatok ill. kézikönyv: MGH = Monumenta Germaniae Historica; PL = Patrologia Latina, ed. L. P. Migne; LdM = Lexikon des Mittelalters, I-IX., Studienausgabe. Stuttgart—Weimar, 1999.

² Haubrichs: i. m., 4.

³ Az adatok csak a nyelvi megformálást veszik figyelembe, nem műfaji párhuzamokra vonatkoznak.

Első jelentős szórványemlékek (inkább nyelvemlékek, mintsem irodalmi emlékek):

Német jogi terminusok a *Lex Salica* kéziratában, az ún. *Malbergi glosszák* 750 körül.
Tihanyi alapítólevél 1055.

A különbség 300 év.

Első összefüggő prózai szövegek:

Sankt Gallen-i Miatyánk, 790 körül, Isidor *De fide catholica*, 800 körül.

Halotti Beszéd, 1200 körül.

A különbség kb. 400 év.

Első verses szövegek:

Hildebrand-ének 830 körül

Ómagyar Mária-siralom 1290 — 1300.

A különbség kb. 450 év.

Ha azonban a *Hildebrand-éneknek*, mint a német világi-laikus irodalom első emlékének párhuzamát keressük a magyar irodalomban, úgy azt csak 1500 körül lejegyzett virágének-strófákban találjuk. Ez esetben a különbség csaknem 700 év. Tetemes eltérés az egyházi-klerikus irodalom emlékeihez mérten.⁴

A germán törzsek „irodalma” ugyanúgy szóbeli volt, mint a magyaroké. Írásuk, a rúnairás, ugyanúgy, mint a rovásírás, nem irodalmi szövegek rögzítésére, hanem tulajdon-megjelölésre vagy szakrális rendeltetés kinyilvánítására szolgált. Mind etnikumuk, mind nyelvük barbárnak minősült a literátus (pogány vagy keresztény) latin világ szemében, amely állami létét, anyagi és szellemi kultúráját megsemmisítéssel fenyegető, hosszantartó konfrontáció során ismerkedett meg ezekkel a törzsekkel.

Az íráskultúra kialakulása a kereszténység felvételének volt folyománya, de írásbeliséggel rendelkező, magaskultúrát hordozó népekkel e két etnikumhoz tartozó törzsek még pogány korukban érintkezésbe kerültek: a magyar törzsek még a kazár birodalomhoz tartozásuk idején a görög, részben már ariánus-keresztény kultúrával, a germán törzsek pedig az antik római, majd keresztény római kultúrával. A rómaiak és a görögök nem egyszer külső ellenséggel szemben segédcsoportokként felbérelték a germánokat, tudjuk: a burgundok ellen a hunokkal is szövetséget kötött Róma. Az ilyesfajta időleges szövetség során, vagy mint hadifoglyok a barbár kontingensekből, egyesek vagy egyes csoportok átkerülhettek pl. katonai szolgálatba, többeknek magasba ívelő katonai karrierje ismert, de akár klerikusi műveltségre is szert tehettek. Szent Jeromos optimista megjegyzése (*Hunni discut psalterium*⁵) nyilván efféle esetre (esetekre) vonatkozhat, nem pedig a zsoltárok hun fordítására. Az is lehet, hogy a *hunni* itt a ‘barbárok’ szinonimájaként fordul elő. A keletről érkező ‘barbár’ népekre alkalmazott toposzok érvényessége mindenesetre már a késő antik-germán érintkezések kapcsán kezd relativizálódni, majd a *translatio imperii* következtében érvényét veszti.

A keresztény egyház nyomai (Pannóniában), vagy működő egyházszerkezeti centrumai a későbbi Frank Birodalomnak galliai és a dunai *limes*-vonaltól délre eső területein, még inkább az itáliai keleti gót és langobard államnak a területén, a „barbár” (germán, avar, magyar) hódítások után is megmaradtak. A magyar törzsek új szállásterületein, elsősorban Erdélyben pedig a keleti egyház kezdett terjeszkedni. Egy korai, Szent István előtti szlovén misszió nyelvi hatása is kimutatható.⁶ A mosapurc-zalavári ásatások is erről tanúskodnak.⁷

Az ariánus kereszténységet befogadó keleti gót birodalom Nagy Theoderich halála (526) után alig három évtizeddel felbomlott. A helyébe lépett, előbb ugyancsak ariánus, majd

⁴ Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest, 1962, 38 (Gergely deák éneke 1480 körül), 296 (Soproni virágének 1490 körül).

⁵ Máté-kommentár, PL 26, 208.

⁶ Mezey László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*. Budapest, 1979, 91.

⁷ Thomas von Bogyay: *Kontinuitätsprobleme im karolingischen Unterpannonien*, in: *Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart, Congressus historicae Slavicae Salisburgensis in memoriam Cyrilli et Methodi* 1963. Wiesbaden, 1966, 62–68.

katolizált langobard királyságnak és hercegségeknek ugyan nagy jelentősége volt Európa számára a bizánci befolyás lefékezésében és a latin műveltség továbbadásában: iskolák, kolostorok Páviában, Veronában, Bobbióban (614-ban Kolumbán alapította!) működtek (a bobbioi scriptoriumnak nagy szerepe volt az ún. Karoling reneszánszban!), de népnyelvi irodalom itt nem született, a pápasággal ill. a segítségére érkező frankokkal szembeni konfrontációt az itáliai langobard birodalom nem élte túl, 774-ben megszűnt létezni.

A galliai egyház túlélését Chlodwig frank király megtérése biztosította: 498-ban a frank katonai elit 3000 tagjával együtt Remigius reimsi püspök kezéből felvette a keresztséget. Mintegy három évtizedes uralkodása alatt belpolitikai, jogi reformjaival, hódításaival (burgundok és thüringiaiak legyőzése, a nyugati gótok kiűzése, bajorok adófizetési kötelezettsége) megvetette a későbbi Karoling Birodalom alapjait. Belső intézkedései elősegítették a román-gall és a germán-frank népességnek, elsősorban a társadalmi eliteknek a közeledését, lassú egybeolvadását. Chlodwig utódai alatt azonban Gallia története, ahogyan azt Tours-i Szent Gergely és Ps.-Fredegar krónikáiból megismerjük, nem más, mint az állami egység széttöredezésének, árulásoknak, gyilkosságoknak, kegyetlen erőszaknak véres története, ami a világi és az egyházi társadalmat egyaránt érintette.

A Frank Birodalom egyháza Chlodwig idején is már fontos szellemi és gazdasági tényezőt képviselt, de erős királyi befolyás alatt állt. A püspököket ő választotta ki az arisztokrácia képviselőiből, a zsinatoknak olykor még a napirendjét is ő állította össze. A 7. században a párizsi zsinat püspök-részvevői közül 41 a germán, 38 a gall-román arisztokráciából származott. A kolostori élet sem szűnt meg a frank terjeszkedés idején. Chlodwig halálakor mintegy 200 monostorról tudunk, a germán missziót folytató ír Kolumbán (meghalt 615-ben) tovább szaporította a monostorok számát, a szerzetesek időközben mélyre süllyedt erkölcsi, fegyelmi állapotát igyekezett helyreállítani, szakított az anachoréta hagyományokkal,⁸ szorgalmazta scriptoriumok létesülését, ír és skót munkatársaival megkezdte azt a dél-német területekre is kiterjedő elasztikus missziós tevékenységet, amely ír, angolszász krisztianizációs gyakorlat a germán közösségi és kultikus szokás-hagyományokat nem eltörölni, hanem átkeresztelni igyekezett. Ezt a gyakorlatot folytatták Winfrid-Bonifác és angolszász társai a 8. században a frízek és szászok között. Ez a mentalitás és missziós gyakorlat nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a német nyelv számára hamarosan megnyíljon a pergamen felé vezető út. A magyarokat olasz, német és szláv papok misszionálták, akiknek a sztyeppe-nomád kultúrához semmi affinitásuk nem volt.

A 8. századból származó mintegy félszáz németül glosszált kézirat túlnyomórészt ír és angolszász alapítású kolostori scriptoriumokból származik.⁹ Ez megannyi literátus német szerzetes és klerikus létét bizonyítja. Összehasonlításképp érdemes megjegyezni, hogy az első magyarul glosszált szövegek a 13. századból valók, ezek közül is csak a Leuveni Kódex glosszái keletkezettek magyar földön, de már pasztorációs és nem iskolai szövegek magyarázataként.¹⁰ A glosszált vatikáni kódex bizonyosan sohasem járt itthon,¹¹ az oxfordiról sem tételezhetjük ezt fel.¹² A háromszavas ún. Mondseei Glosszák már egyidősek alább ismertetendő glosszáriumainkkal (14. sz. vége, 15. sz. eleje).¹³ Mindebből már Jakubovich és

⁸ Ennek a főleg Itáliában még sokáig élő szerzetesi habitusnak tulajdonítható, hogy Gellért irodalmi művét, a *Deliberatíot* nem kolostori közösségben, hanem remetei visszavonultságban írja. – Mezey szerint a magyar bencés közösségekben is kezdetben az anachoréta hagyományok éltek, i. m., 112.

⁹ Haubrichs: i. m., 184. (térvélmelléklet) és 187.

¹⁰ Vizkelety András: *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben – Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im "Löwener Kodex"*. Budapest, 2004.

¹¹ Pal. Lat. Vat.460, vö. Gábrriel Asztrik: Egy XIII. századi magyar diák Párizsban.. *Egyetemes Philológiai Közlemény*, 67 (1943), 164–195.

¹² Oxford, Bodleiana, Ms. Lyell. 70, vö. Mezey László: Az oxfordi glosszák. *Magyar Nyelv*, 77 (1981), 372–376.

¹³ Jakubovich Emil: Két magyar glosszás bécsi kódex. *Magyar Nyelv*, 23 (1927), 33–36. – A glosszált kéziratok

Pais azt a következtetést szűrte le, hogy „Clerikusaink nagy tömege a latin nyelvet a káptalani és kolostori iskolákban eleinte – úgy látszik – jobbra szóbeli érintkezés útján sajátította el.”¹⁴

Kolumbán hatására a frank nemesi családok számos sarja vonult kolostorba vallásos indíttatásból. A Sankt Gallen-i bilinguis literátorok, az Ekkehardok (I-IV) és Notkerek (I-III) előkelő thurgauai nemzetségből származtak. Az ezt megelőző időben számos szerzetes, sőt apát a meroving dinasztikus harcok és érdekek (a nemzetségi birtok együtt tartása) következtében a nemesség soraiból került ki. Sőt előkelő családok egyenesen azért is alapítottak kolostort, hogy azokat a családtagokat, akiknek nem akartak, vagy nem tudtak a nemzetségi birtokból megélhetést teremteni, ott helyezhessék el. Társadalmi rangjukat az apáti installáció demonstrálta. A nemesasszonyok számára létesült kolostorok (‘Adelsstiften’) apátnői és tagjai jelentős számban férjhez nem ment, megözvegyült vagy eltaszított arisztokrata hölgyek voltak, akik nem egyszer jelentős literátusi műveltséggel rendelkeztek.¹⁵ Ehhez a körhöz tartozhatott az a *Juditha veneranda matrona*, akinek 863–871 között Otfrid, a weissenburgi kolostor magisztere német Biblia-harmóniáját ajánlotta. A laikus befolyás folyamatát elősegítette a sajátgyházak és sajátmonostorok intézménye, amely a birtokosnak személyi és anyagi kérdésekben szinte korlátlan beleszólást engedett. Ezekkel a folyamatokkal együtt járt az egyházi és világi elit összefonódása, ami egyik motorja volt a népnyelv behatolásának az írásbeliségbe. A 8. század folyamán a jelentősebb egyházak és monostorok hálózata parókiáikkal együtt királyi birtokká lett, így az ezeket az intézményeket irányító réteg magatartását, hivatali működését egyre inkább befolyásolták az uralkodói intenciók, akik ezt személyi politikájukban igyekeztek is biztosítani. (Udvari méltóságok, a *capella regia* tagjai a jelentős püspöki-érseki és apáti stallumokban.) Három laikus Karoling-kori arisztokrata könyvtárról vannak viszonylag pontos ismereteink. Eberhard friauli örgróf pl. 863/64-ben mintegy 50 kéziratról végrendelezik.¹⁶

A magán- vagy sajátgyházak és -monostorok intézménye Magyarországon is megvolt: „a magyar birtokos úr éppen úgy tulajdonának tekinti a birtokán alapított egyházakat, mint a germán földesúr, és ezeket éppen úgy [...] nevezi mint az az övét”.¹⁷ Ezt a jogot a 12. sz. végén, 13. sz. elején, ugyancsak az európai fejlődésnek megfelelően váltja fel a patronátusi (kegyúri) jog. Kollányinak ezeket az 1906-ban tett megállapításait Kumorovitznak és Fügedinek konkrét esetekre vonatkozó kutatásai csak megerősítették.¹⁸ Fügedi azonban azt szűrte le a magyar gyakorlatból, hogy a magyar saját- ill. nemzetségi monostorok nem töltötték be azt a társadalmi és kulturális feladatot, mint Nyugat Európában: „A nemzetségek sohasem tekintették monostoraikat egyenrangú partnereknek, ezért sohasem merült fel az az Európában természetes gondolat, hogy az új intézmény falai között a társadalmi és szellemi elithez tartozókat gyűjtsék össze.”¹⁹

A frank királyok önértelmezésében és társadalmi szemléletében már Pippinnek a frank püspökök által való megkoronázása (751), majd a pápától megismételt királlyá felkenése

jegyzéke Berrár Jolán–Károly Sándor: *Régi magyar glosszárium*. Budapest, 1984, 36–47.

¹⁴ Jakubovich Emil–Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, 1929, 250.

¹⁵ Így Nagy Károly egyetlen nőtestvére, Gizella, aki a bizánci és langobard kérőinek elutasítása után fiatalon a chelles-i kolostorba lépett, és annak 788-ban apátnője lett. – A 10. sz. végéig tucatnyi, a karoling és a szász dinasztiából származó nő irodalmi-tudományos érdeklődéséről tanúskodnak források, Haubrichs: i. m., 51. – Bernard Bischoff a kölni dóm könyvtárának Karoling-kori kódexeiben 9 néven nevezett női scriptort mutatott ki, vö. B. Bischoff: *Die Kölner Nonnenhandschriften*. In uő. *Mittellateinische Studien*. I. köt., Stuttgart, 1966, 16–34.

¹⁶ Ignace de Coussemaker: *Cartulaire de l'abbaye de Cysoing et ses dépendances*. Lille, 1883, 1–5.

¹⁷ Kollányi Ferenc: *A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban*. Budapest, 1906, 14.

¹⁸ Kumorovitz L. Bernát: *A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből*. Tanulmányok Budapest Múltjából, 1964, 43–81. – Fügedi Erik: *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio*. A nemzetségi monostor. *Századok*, 161 (1991), 42–68.

¹⁹ Fügedi: i. m., 58.

(754) óta egybeötvöződtek germán-gentilis és keresztény-szagrális hagyományok.²⁰ A király és a birodalom 'üdvé', azaz boldogulása, kiteljesedése, érvényesülése, (a 'Heil'), összefonódott az egyház 'üdvével'. A királynak és az egyháznak is 'üdv'-közvetítő szerepe volt, amelyben az részesedett, aki nekik hitet, hűséget (*fides, fidelitas*) fogadott és ezt megtartotta. Amikor az első német Biblia-fordítók, a *Heliand* ismeretlen szerzője és Otfried von Weissenburg az apostolokat vazallusként ábrázolja, Krisztust pedig a fegyveres kísérettel rendelkező főúr szakterminusával (*truhtin*) illetik, szándékukban nem paganizálnak és germanizálnak, hanem ennek a gentilis-keresztény szinkretizmusnak megfelelően a királyi és egyházi ideológiától elfogadott, a társadalmi struktúra által hitelesített szemléletet alkalmazzák, 'aktualizálnak'.²¹ Ez a latin szövegeket és mintákat értelmező, *megértető* és nem fordításokkal *helyettesíteni* akaró megbízói akarat és írói intenció, a karoling művelődési program egyik összetevője. Ez áll az első német nyelvű szövegek mögött.

Ehhez természetesen már nem a gentilis frank uralkodói hagyományok szolgáltatták az indítást. Károly a pápa kezéből a római császári koronát úgy fogadta, hogy azzal nem csak az imperium, hanem az 'üdv' is átplántálódott az Alpokon túlra. Az üdvöt pedig a latinitás által az egyház közvetíti, amely latinitás a római birodalomnak írásos formában ránc maradt nyelve. Már a frank királyi korona és a vele egybekötött szertartás értelmében Károly feljogosítva, sőt kötelezve érezte magát, hogy ebben az üdvközvetítésben együttműködjön a pápasággal, sőt ebben kezdeményező legyen. Ez a meggyőződés hordozza az *Epistola de litteris colendis* (780)²² és az *Admonitio generalis* (789)²³ művelődéspolitikai rendelkezéseit és ajánlásait. Károly szagrális üdvközvetítő küldetéstudata nem csak abban nyilvánult meg, hogy zsinatokon és birodalmi gyűléseken a liturgikus kultuszba is belenyúló rendelkezéseket hozott, vagy hogy 802-ben Szent Benedek regulájának követését a birodalom összes kolostorában kötelezővé tette, hanem beleszólt hittel kapcsolatos kérdésekbe is. A 787-es nikaiai zsinatnak Hadrián pápa által jóváhagyott, a képek tiszteletével foglalkozó határozatai ellen Károly, még mint frank király, a *Libri Carolini*-ben ellentmondott. A Hispániában terjedő, Krisztus istenségét relativizáló *adoptianismus* ellen mint „Isten szent egyházának fia és védelmezője” zsinatot hívott össze, amelynek határozatai nem feleltek meg a pápai álláspontnak. Az *adoptianismus*-vitával függ össze az ún. *Ófelnémet Isidorus*nak az udvari körökre visszavezethető keletkezése. Ez már jelzi, hogy az európai politikai és teológiai gondolkodás jelentős központjai a *translatio imperii* által lassan átkerülnek az Alpoktól északra, germán törzsek nyelvterületére. Ez az átplántálódott *imperium* ekkor már nem az antik világ, hanem a pápaság Rómája volt. Károlynak a kor vitatott teológiai kérdéseiben való állásfoglalása nem egyszer kényelmetlen helyzetbe hozta a pápát, pl. I. Hadriánt, aki pedig Károlyt második Konstatinusnak aposztrofálta. Pontosan így, Konstantinus szerepének megfelelően értékeli majd Károly egyetemes uralkodói jelentőségét a német nyelvű historiográfia első reprezentatív műve, a *Kaiserchronik* (1150 körül). A császárnak legalábbis egyházfegyelmi kérdésekben legalizált szerepét mutatja, hogy a Károlynak még császárrá való koronázását közvetlenül megelőző római zsinat Károly elnökletével ült össze. E zsinat feladata volt, hogy a rómaiaktól elűzött Leó pápa sorsáról döntsön. Az egyházi felkenetés által a frank királyra, majd császárra szállt szagrális tekintély visszfénye rávetült az egész frank népre. Ez – amint később látjuk – származásuk és nyelvük felértékelésében is megnyilvánult.

A középkorban továbbélő magyar államiság Szent Istvánnal kezdődött, amelynek főbb ismérvei a magántulajdon védelme, az egyházszervezet és közigazgatás, törvénykezés

²⁰ Eugen Ewig: Die Abwendung des Papsttums vom Imperium und seine Hinwendung zu den Franken. In *Handbuch der Kirchengeschichte*. Hg. v. H. Jedin, III, Freiburg–Basel–Wien, 1985, 3–30, a gentilis és keresztény üdvfelfogásról 22–23.

²¹ A *Heliand*-szerző régebben germanizálásnak minősített szóhasználatával ellentétben vö. Haubrichs: i. m., 285.

²² MGH Leges I, 53–67.

²³ MGH Capitularia I, Nr. 22.

kiépítése, adó és saját pénz bevezetése. Ezeket Géza fejedelemsége nem ismerte, az új mintát III. Ottó birodalma és a bajor hercegség szolgáltatta, de „a német burokban az istváni állam sajátosan magyar jelleget nyert.”²⁴ A „tetszalott” nyugati kereszténység István és Gizella házassága után éledt igazán fel Magyarországon (Pannonhalma és a veszprémi püspökség alapítása).²⁵ István a legendák által már neki tulajdonított „apostoli” feladatát²⁶ a térítés szorgalmazásában és a szervezeti keretek létrehozásában látta. Szélesebb művelődési, erkölcsi-magatartásbeli elképzeléseit fiának, Imrének adresszálta.

Sem István *Intelmeinek*, sem Nagy Károlynak egyházfegyelmi és művelődési rendelkezéseinek megfogalmazásában természetesen nem számolhatunk az uralkodó közvetlen szerepével. (Írás, olvasás?) Az uralkodónak, általában a laikus főúrnak kultúrateremtő szerepe e korban abban realizálódott, hogy olyan embereket vont be környezetébe, juttatott szerephez, biztosított nekik pozíciókat, akik tudományos, művészi alkotásokat létre tudtak hozni, vagy megbízásokat tudtak közvetíteni. Károly udvara, a *palatium*, politikai, de egyúttal kulturális fórumot is képviselt. Már Károly apja, Pippin létrehozta az európai tradíciót konstituáló udvari hivatalok (kamarás, pohárnok, lovászmester, stb.) mellett a *capella regiát*, amelynek vezetését Fulrad St. Denis-i apátra bízta (+784). Károly azután szinte egész Európa literátus értelmiségéből válogatta munkatársait, az angolszász Alkuint (+804) és Beornradot (+797), a langobard Paulus Diaconust (+799) és Petrus Pisanust (+799 után), az ír Dungált (+827 körül), a nyugati gót származású Theodulfot, a *Libri Carolini* feltételezett szerzőjét (+821) és másokat. Ők készítették a grammatikai, liturgikus, teológiai mintaszövegeket, ajánlásokat, közvetítették ezeket az ún. udvari akadémia felé,²⁷ sőt elkísérték az uralkodót tavasztól ősziig tartó, várról várra vonuló hatalomgyakorló itineráriumain, hogy mindig kéznél legyenek, mint kiküldöttek, *missusok* maguk is járták a birodalmat. Amikor Károly kiépíti és udvari központtá teszi aacheni palotáját, e tanácsadók első generációja kikerül királyi monostorok és püspökségek élére, ahol tág értelemben vett ‘iskolákat’ teremtenek (Alkuin tanítványaihoz kapcsolhatók a német nyelvű irodalom jelentős emlékei) és átadják helyüket a második generációnak: az ‘udvari iskola’ élén Einhardnak, Károly életrajza szerzőjének (+840), a költő és diplomata Angilbertnek (+814), a *capella regiában* a kölni Hildebaltnak (+918).²⁸

A frank nyelv jogának indokolását a keresztény tartalmak képviseléséhez megelőzte a frank törzs származásának új elmélete. A már említett, a 7. század második felében keletkezett Ps.-Fredegar-krónika második könyve a frankokat Priamustól és Antenortól, azaz a trójaiaktól származtatja, ahogyan a rómaiakat Aeneastól. A *Liber historiae Francorum* szerint (727 körül) a frankok és a rómaiak már nem egyszerűen rokonok, hanem konkurens ‘unokatestvérek’: a rómaiak üzték ki a frankokat Itáliából. A *Lex Salica* 8. század közepén, feltehetőleg Pippin kancelláriájában keletkezett fiatalabb prologusa még radikálisabban

²⁴ Kristó Gyula: Szent István állama. In *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Szerk. Kristó Gy. Budapest, 2001, 13–20. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 27.), az idézet helye: 18. – Uő: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8).

²⁵ Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1983, elsősorban a térítéssel, egyház- és államszervezettel foglalkozó fejezetek: 177–275.

²⁶ A Harvik-legendában, *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Kiad. Szentpétery Imre. II. köt., 413, 9; 414, 12; az Imre-legendában uo. 450, 3.

²⁷ Az udvari művelődési fórumok az iskola és az „akadémia” voltak, ez utóbbi persze nem valami rendszeresen ülésező testület volt, *academicinek* Alkuin nevezte ezeket a férfiakat, vö. Brunhölzl: i. m., I, 245–247. Működésükről l. még Eugen Ewig: Das Zeitalter Karls des Großen. In *Handbuch der Kirchengeschichte*, i. m. 86–88, valamint J. Fleckenstein: Karl der Große und sein Hof. In *Karl der Große*. Hrsg. v. Wolfgang Braunfels, Düsseldorf, 1967, I. köt., 24–50. – Az udvari iskolában már a Pippin udvarában is jelenlévő *pueri palatini*, Pippin korában a királynő patronátusa alatt apródképzésben részesülő fiatalok is részt vehettek, ami a laikus elitképzés jelentős instrumentuma volt. Károly korában a cél inkább klerikusok képzése volt, Brunhölzl: i. m. I. 247.

²⁸ Rudolf Schieffer: *Die Karolinger*. 3. jav. kiad., Stuttgart, 2000, 92–93.

foglalmaz: A *gens Francorum inclita* lerázta magáról a rómaiak igáját, felsőbbrendűségét mutatja, hogy a pápák is minden nép feletti uralmat adtak neki. A gentilis és keresztény szemlélet frappáns egybeolvadásának kifejezése.²⁹ Ebből a szemléletből Otfrid a 10. század derekán a frank nyelv irodalmi legitimitását meríti.³⁰ E legitimitáshoz azonban az is szükséges, hogy Walahfrid Strabo szerint (meghalt 849): „mi [a frankok] a vallás dolgaiban és azoknak észszerű *megnevezésében* [kiemelés tőlem] gyakorta a görögök és rómaiak bölcsességét követjük.”³¹ A magyarok ezzel szemben megmaradtak a nyugati latin historiográfiában Góg és Magóg fiainak, akiket az Apokalipszis szerint a Sátán szabadít rá a föld népeire (Apok. 20, 7–8).

Az *Epistola* művelődési programja még a *latinitas*ra vonatkozott, mégpedig abból a szempontból kiindulva, hogy a „szabályozott és jámbor életvitelen túlmenően azoknak, akiknek Isten feladatául szabta, hogy tanuljanak és tanítsanak, a *litterae*-t [azaz az írott szövegeket] is ápolják,...[mert] aki arra törekszik, hogy Istennek helyes életmódja által tessék, az ne mulassza el, hogy tetszését a helyes beszéddel is elnyerje”. Ez tehát klerikusi-literátusi program, az üdv és az *eruditio* összefüggése. A glosszálásnak, az anyanyelvi mintaszövegek készíttetésének tehát nem az volt ekkor a célja, hogy a tudományoknak német nyelven való ápolását előmozdítsa, hanem – amit a mai kutatás hangsúlyoz – az, hogy a *theodisci* pap- és szerzetesnövendékekből *latiniket*, a latin nyelvvel helyesen, világosan, hajlékonyan bánó klerikus-értelmiségi elitet neveljen. Ezt akarta Alkuin, Hrabanus Maurus (+856), Notker (+912). Notker, a *Balbulus*, a Sankt Gallen-i szekvenciaköltő, a *Gesta Karoli Magni*ban öntudatosan állapítja meg: „Az új gallok és frankok hasonlóká váltak a régi rómaiakhoz és athéniakhoz”.³²

Világosan tükrözi a népnyelv írásos megjelenésének ezt a latin tanulmányokhoz kapcsolódó jellegét az első német glosszárú, kezdő szava után *Abrogans*nak nevezett gyűjtemény, amelynek legrégebb, 790 körül készült másolata Sankt Gallenben van.³³ Eredetije késő antik rétoriskolákban használt ritka latin szavakat magyarázó latin-latin szinonimaszótár volt, amilyen a ma ugyancsak Sankt Gallenben őrzött, de feltehetőleg Bobbióban, a 7–8. század fordulóján másolt *Abba-Ababus*-glosszárú.³⁴ Az *Abrogans* svájci kéziratába a megadott latin szinonimák mellé egy bajor scriptor ófelnémet megfelelőket írt le, összesen 3239 szót, sok jelentésbeli és szófaji hibával. A német szókincs még nem volt alkalmas a latin rétori kultúra finomságainak visszaadására, de a glosszárú tanúsítja a törekvést, hogy a német nyelv intellektuális és krisztianizációs szövegeket adekvát módon értelmezni tudjon. E glosszárú feladata volt egy gazdag, sokoldalú absztrakt fogalomrendszernek kialakítására, amit a paraszti-agrár és nemesi-harcos érintkezés nyelve nem nyújtott.

Az első fennmaradt magyar glosszárúak nem alfabetikusak, hanem névszókat jelentésük szerint csoportosító szószedetek, valamennyi a 14. sz. végéről – 15. sz. első feléből való.³⁵

²⁹ Arno Borst: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. Stuttgart, 1995, II. köt., 463–464.

³⁰ A latin prólógusban és az I. könyv 1. fejezetében, kiadások: VL VII., 180–181.

³¹ *Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum* c. művének *Quomodo theotisce domus Dei dicatur* fejezetében, PL 114, 426D–427D. Az idézet: *Legant ergo nostri etsicut religione, sic quoque rationabile locutione, non in multis veram imitari Graecorum et Romanorum intelligent philosophiam.*(926D).

³² *...moderni Galli sive Franci antiquis Romanis et Atheniensibus equarentur*, MGH *Scriptores Rerum Germanicarum, nova series*, XII., 3,12–14.

³³ Cod. Sangallensis 911 – Karl Schmuki–Peter Ochsenbein–Cornel Dora: *Cimelia Sangallensia*. St. Gallen, 1998, 32. (A továbbiakban: *Cimelia*.) – A többi kézirat: Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. CXI ?; Párizs, Bibl. Nat. Cod. Lat. 7640.

³⁴ Cod. Sangallensis 912, *Cimelia*, 26–27, címlapján antik rétor ábrázoló miniatúrával. – Az *Abrogans* párizsi kéziratában ugyancsak a németül is glosszált szószedetet egy kizárólag latin szinonimaszótár követ.

³⁵ Königsbergi Szójegyzék 1380 körül, Besztercebányai Sz. 1395 körül, Schlägli Sz. 1405 körül, Soproni Sz. 1435 körül.

Közülük három feltehetőleg 14. századi közös forrásra megy vissza. A Königsbergi Szójegyzék különálló, de valamennyi egy latin–német (bajor) glosszáriumnak latin–magyar változata. Eredetijük bizonyára iskolai nyelvtanuláshoz készült, de a fennmaradt kéziratok közül a Schlägli Szójegyzék kivételével a többit kancelláriai gyakorlatban használták. Ez utóbbihoz ugyanis csatlakozott egy *Hortularium* nevű latin–latin glosszarium is, mely 130 magyar magyarázó szót tartalmaz, ez is az iskolai használat mellett szól. 1981 óta van tudomásunk Madas Edit közleménye nyomán egy 15. sz. elejéről származó, egykor esztergomi iskoláskönyvről, amelyben egy latin verses szinonimagyűjteményt magyarul glosszáltak.³⁶

A glosszáló gyakorlatot tükröző, interlineáris vagy marginális fordításban ránk maradt teljes német szövegek, így a német Benedek-regula,³⁷ (röviddel 800 után), a 9. század első negyedéből származó murbachi német himnárium,³⁸ vagy a Fuldában, az Alkuin-tanítvány Hrabanus Maurus apátsága idején, 830 körül keletkezett Tatian-féle német evangélium-harmónia³⁹ még nem azért készültek, hogy laikusok, illiterátusok felé anyanyelvi szövegeket közvetítsenek, hanem a latin szövegek megértetését szolgálták, tanulmányi feladatot láttak el. Erre utalhat, hogy a Tatian-fordítás Fuldából származó első kéziratát több scriptor jegyezte le, akik feltehetőleg azonosak a fordítókkal, majd egy ezektől eltérő kéz az egész kéziratot korrigálta. De az is jelzi e fordítás rendeltetését, hogy egy másik Tatian-kéziratban a német szöveg után egy bibliai glosszarium áll.⁴⁰ Nincs nyoma, hogy akár még az 1022-ben elhunyt *Notker Labeo* nagy glossza- és fordításoeuvrjét (talán a zsoltárokon kívül) a kolostor falain túl recipiálták volna.⁴¹ Nem egy német szöveg létrehozásának, hanem a latin szöveg megértetésének szándéka vezette saját szavai szerint Notkert, aki azért „merészelt teljesen szokatlan módon” németül írni, hogy növendékei eljussanak a szövegek „teljes megértéséhez”.⁴² Ezt a magyarázó szándékot és gyakorlatot mutatja, hogy Notker a *causa* szót 11 féle német terminussal (gyakran összetett szóval) adja vissza a mondat értelmének megfelelően.⁴³

A latin–népnyelvi érintkezés másik zónája a pasztoráció volt. Az *Admonitio generalis* (789) után, amely elsősorban a papság *eruditio* szintjének emelését hangsúlyozta, több mint 30 püspöki státútum szorgalmazza a laikus pasztorációt.⁴⁴ A népnyelv használatának elvi indoklását a 794-ben tartott frankfurti zsinat fogalmazta meg: Istent minden nyelven lehet dicsérni. A 7–8. században a kontinentális germánokat térítő ír, skót, angolszász papok ugyanúgy nem tudták a térítendő nyelvét, mint a magyarokat misszionáló olasz, német, szláv papok: tolmácsokra szorultak és tanulták a nyelvet. Ennek írásos dokumentuma is maradt fenn Sankt Gallenban, az ún. *Vocabularius Sancti Galli*, amit egy ismeretlen angolszász misszionárius készített 790 körül, és a mindennapi érintkezés szavait, szintagmáit glosszált,⁴⁵

³⁶ Ma a bécsi Schottenstift könyvtárban, Cod. Lat. 305. Vö. Madas Edit: Bécsi Glosszák. *Magyar Nyelv*, 77 (1981), 506–510.

³⁷ Cod. Sangallensis 916, *Cimelia*, 50.

³⁸ Oxford, Bodleiana, Ms. Junius, 25.

³⁹ Cod. Sangallensis 56, *Cimelia*. 66.

⁴⁰ Párizs, Bibl. Nat. cod. Lat. 7640.

⁴¹ Haubrichs: i. m. 224.

⁴² Notker Hugo sitteni püspökhöz írt levelében: *Sunt enim ecclesiastici libri! Et precipue quidem in scolis legendi quos impossibile est, sive illis prelibatis ad intellectum integrum duci, ad quos dum accessum habere nostros uellem scolasticos ausus sum facere rem pene inusitatam, ut latine scripta in nostram conatus sum uertere et syllogistice aut figurate aut suasorie dicta ... lucidare ... quam cito capiuntur per patriam linguam.* Kiad. Peter Piper: *Die Schriften Notkers und seiner Schule*. I. Freiburg–Tübingen 1882, 860–861.

⁴³ Kartschoke: i. m. 198.

⁴⁴ P. Brommer: *Capitula episcoporum. Die bischöflichen Kapitularien des 9. und 10. Jahrhunderts*. Turnhout, 1985.

⁴⁵ *Cimelia*, 34–35.

tehát afféle ‘Nyelvmester’ volt. Magyar viszonylatban ennek 1420–22 között találjuk tipológiai megfelelését Johannes Rothenborg diák nyelvmesterében.⁴⁶

Az alapvető német vagy magyar katechetikai szövegek közvetítése az *illiteratus* nép felé természetesen szóban történt, a különbség azonban az, hogy német mintaszövegek már a 8. század végéről írásban fennmaradtak, ami arra utal, hogy a térítést-oktatást végző papok olvasni tudásával számolni lehetett, míg nálunk a papoknak erre való kiképzése inkább szóban történt, amint erre Jakubovich, Horváth János és Tarnai Andor is gondolt. Ennek folytatása volt évszázadokig a hazai literátus réteg tolmácsoló gyakorlata, amit Tarnai döntőnek tartott a magyar írásbeliség lassú kialakulásában.⁴⁷ A szövegkontinuitást a fennmaradt német szövegek sem dokumentálják hiánytalanul.⁴⁸ A Frank Birodalomban az anyanyelvi mintaszövegek készítésének igyekezete, gyakorlata azonban összefüggött a karoling művelődési politikának latin mintákat szorgalmazó törekvésével a liturgiától a Biblián át az antik írásbeliségnek a kereszténység által adaptált emlékeiig, amelyeknek kéziratait a *translation eruditionis* program szállította az Alpokon át.

Az első német Miatyánk és Hitvallás (*Credo*) a már bemutatott, iskolai képzés gyakorlatát szolgáló *Abrogans*-szótár Sankt Gallen-i példányában maradt fenn (790 körül). Ezeket az imákat meg kellett tanulniuk a keresztelendőknél (felnőttkeresztelés, azaz térítés esetében) vagy a keresztszülőknek. Tudunk olyan esetről, hogy a király jelenlétében celebrálandó keresztelés kiszolgáltatását Nagy Károly leállította, amikor kiderült, hogy a keresztszülők nem tudják kívülről e két alapvető imádságot.⁴⁹ A német Miatyánknak és főleg a *Credonak* magyarázó szövegekkel együtt hagyományozó kézírataiból, pl. az ún. Freisingi Miatyánk esetében arra következtethetünk, hogy e szövegek rövid magyarázó prédikációk alapjául szolgáltak, amire német és magyar földön egyaránt kötelezte a plébánosokat királyi és zsinati rendelkezés.⁵⁰ Az ún. Weißenburgi Katekizmus is invocációról invocációra magyarázza a Miatyánkot, tartalmazza a *Credon*, a bűnbánati praxist szolgáló főbűnöknek és az angyalok karácsonyi énekének (*Gloria in excelsis deo...*) német fordítását. A lelkipásztori gyakorlatra utal, hogy a kódex tartalmazza a papok examinálásának latin kérdéseit is.⁵¹ A német keresztelési fogadalom korai szövegei közül még olyanok is maradtak fenn, amelyek a missziós gyakorlatot tükrözik, minthogy ezekben nem egyszerűen az ördög, hanem megnevezett pogány istenek és hiedelmek megtagadásáról van szó.⁵²

A prédikálás kötelezettségét a plébániai egyházakban Nagy Károly és Szent István egyaránt előírta. Az ír Kolumbán, az angolszász Bonifác, az olasz Gellért térítő prédikációit bizonyonnyal szóban tolmácsolták. Népnyelven csak egy német és egy magyar kidolgozott prédikáció-mintaszöveg maradt ránk: németül a királyi rendelkezésnél csupán néhány évtizeddel fiatalabb *Exhortatio ad plebem christianam* és a hazai rendelkezés után mintegy 200 évvel írásba foglalt Halotti Beszéd. Tipológiai megfelelésükről (liturgikus kéziratban való fennmaradás, latin és anyanyelvi szöveg együttes jelenléte) és retorikai eltéréseikről magyarul is, németül is írtam, így ezzel itt nem foglalkoznék.⁵³ Nem kidolgozott prédikációkat, hanem

⁴⁶ Bécs, Nat. Bibl. Cod 523, vö. Jakubovich–Pais: i. m., 277–284. A kódex használója *Rotenborg*ként nevezi meg származási helyét.

⁴⁷ Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1984, 280.

⁴⁸ Haubrichs: i. m., 240.

⁴⁹ Haubrichs: i. m., 236.

⁵⁰ München, Bayerische Staatsbibl. Clm 6330 (800 körül) és Clm 14510 (9. sz. második fele). Ez utóbbi kézirat laikus-nemesi kancelláriából való, a Miatyánk kézírása oly gyakorlatlan, hogy az – Bernard Bischoff szerint – női másolóra is utalhat. Vö. VL II., 822–829.

⁵¹ Wolfenbüttel, Herzog August Bibl., Cod. Wissenburgensis 91 (9. sz. eleje). Vö. VL X., 824–828.

⁵² Az ún. *Sächsisches Taufgelöbnis*, Bibl. Vaticana, Pal. Lat. 577 (800 körül), vö. VL VIII, 471–472. – A *Fränkisches Taufgelöbnis*, Bayerische Staatsbibl. Clm 14 468 (9. sz. eleje), vö. VL II, 822–824.

⁵³ Vizkelety András: Adalék a Halotti Beszéd műfajtörténetéhez. In *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged, 1997, 655–660, és uő: Gleichzeitigkeit und Phasenverschiebung

ezekhez felhasználható, már a 8–9. század fordulóján keletkezett német szövegeket tartalmaz az ún. Isidor-szövegcsoporth (Isidor Hispalensis: *De fide catholica* – erről már az *adoptianismussal* kapcsolatban megemlékeztünk – a Máté-evangélium részei és egy Szent Pálra hivatkozó *De vocatione gentium* szövegemlék).⁵⁴ A 825–828 közötti időből van már olyan híradás, ami egyértelműen arról tanúskodik, hogy a reichenauai kolostorban kiképzett szász származású Bernold strasbourg püspök németül prédikált. Abból, hogy ezért Bertholdot szuperlatívuszokban dicsőíti a szöveg, arra következtethetünk, hogy ez nem volt gyakori esemény.⁵⁵

A 9. században három német Biblia-fordítás, -feldolgozás született. 830 körül a *Tatian* prózában, 840 körül⁵⁶ a *Heliand* alliteráló epikus verssorokban és 863–871 között Otfrid evangéliumeposza párrímes formában.⁵⁷ A német *Tatian* keletkezéséről, rendeltetéséről már volt szó. A *Heliand* esetében még ma is elképzelhető a régebben kizárólagosan képviselt nézet, hogy a germán hősi epika versformájában, egy „gyakorlott szász énekes” által készített mű (így az előszó) laikus nemesi hallgatóság számára készült (Taeger, 303). Ennek ellentmond az ugyanott olvasható közös olvasmányra, *sacra lectio*-ra vonatkozó ajánlás, ami alapján kolostori, káptalani paraliturgikus felolvasatás szándékára is gondolhatunk. Ezt a kéziratok provenienciája is megerősít (Haubrichs, 276–77). A *Heliand*-nal egykorú és ugyanilyen versformában és szóhasználatával készült *Genesis*-töredékekben is az *inobedientia* hangsúlyos kárhoztatása világi és egyházi köröknek egyaránt szólhatott.⁵⁸ A *Genesis*-költeményben a Sátán lázadásának részletezése feudális jogi konfliktus leírásának felel meg.⁵⁹

Az Otfrid-féle evangélium-harmóniája is többsíkú recepciós lehetőséget indikál. A bibliai történéshöz fűzött hármasság kommentár (*spiritaliter, mystice, moraliter*) olyan olvasó-, hallgatóközönséget feltételez, amely a többértelmű írásmagyarázat gyakorlatával tisztában volt. Otfrid Német Lajosnak (meghalt 876) ajánlotta művét, de nem nevezi őt megbízójának. A többi négy ajánlottként, ill. a mű megírására buzdítóként megnevezett személy egyházi literátus férfiú.⁶⁰ A már említett Judit asszony is szerzetesnő lehetett, erre utal a *veneranda* jelző, a *matrona* értelmező pedig nemesi származását jelzi. A teológiai szakmai igénynek ellentmond a bevezető (*Cur scriptor hunc librum theodisce dictaverit*), amely szerint a mű azoknak készült, akik a Szentírást *in ander gizungi firneman iz ni kunni* (‘más nyelven nem tudják megérteni’). Ez literátusok által való felolvasatást tételez fel, hiszen aki olvasni tudott, az latinul is tudott. Hrabanus Maurus különböző műveinek ajánlásaiban többször említi, hogy a király és az előkelők udvarai képzett felolvasókat (*lectores*) foglalkoztattak. A karoling *Admonitio synodalis* meghagyja, hogy klerikusi-szerzetesi együttlétek alkalmával ne „haszontalan meséket2 (*fabulae inanes*) vagy énekeket hallgassanak, hanem a Szentírásból olvassanak fel (c. 36). Ezeknek népnyelven kellett elhangozniuk, különben nem lehettek volna az énekmondók által előadott történetek és dalok konkurencsei. Otfrid Biblia-eposzájának 8 teljesen, részben, vagy említés alapján verifikálható kéziratának használatára vonatkozó jelek között van, ami világi és van, ami egyházi környezetre is vonatkozhat. Sőt a müncheni

in der Entstehung der deutschen und ungarischen Literatur. In *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik*, 1998. Budapest–Bonn, 1999, 13–17.

⁵⁴ Párizs, Bibl., Nat. Lat. 2326. Vö. VL I, 296–3030

⁵⁵ Ermoldus Nigellus dicsőítő verse. Kiad. MGH Poetae, II, 1–91.

⁵⁶ Az előszó szerint a megbízó *Ludovicus piissimus Augustus* volt. Jámbor Lajos (814–840) és Német Lajos (843–876) egymást követték a trónon, a datálás ezért bizonytalan, vö. VL III, 959–971. A lexikoncikk szerzője, B. Taeger a korábbi datálást tartja valószínűbbnek, Haubrichs, i.m. 281 Német Lajos környezetébe lokalizálná a szerzőt.

⁵⁷ W. Schröder: Otfrid von Weißenburg. In VL VII, 172–193, Haubrichs: i. m. 296, inkább 873 és 871 közé datálná a művet.

⁵⁸ 842 a nagy szász felkelés ideje.

⁵⁹ Kartshoke: i. m. 152.

⁶⁰ Liutbert mainzi érsek (883–889), Salamon konstanzi püspök (839–871), Hartmut és Weribert Sankt Gallen-i szerzetesek.

kéziratban (Cgm 14), amelyet Waldo freisingi püspök (883–906) megrendelésére Sigihard, a Sankt Gallen-i scriptorium írásgyakorlata szerint másolt le, egy női olvasóra utaló német bejegyzését találjuk: *Kicila diu scona min filu las* ('a nemes Gizella sokat olvasott engem').⁶¹ Talán inkább felolvasásra, mint magánolvasásra kell gondolnunk.

A magyar főimádságok (Miatyánk, Hiszekegy) és Biblia kéziratainak 15. századi adatait (az ún. Huszita Biblia) nem kell ismertetnünk. Ezeknek az imáknak és a keresztségi fogadalomnak magyar fordítása nélkül azonban a hazai egyház legkorábbi élete is egyszerűen elképzelhetetlen. Décsy Gyula a szóbeli magyar Miatyánk keletkezését a 11. századra tette.⁶² Mezey László a Margit-legenda alapján joggal feltételezte, hogy a Nyulak szigetén a 13. században voltak magyar bibliai szövegek,⁶³ valószínűleg a perikópák. Írott formában nem maradtak fenn. A későbbi szövegelemek egymáshoz való kapcsolatát, csiszolódását Tarnai hosszan elemezte.⁶⁴

A német Tatian evangélium-harmóniával egy helyen és kb. egy időben (830 körül) írta le két fuldai szerzetes egy teológiai kolligátum előzéklapjaira a *Hildebrand-éneket*, az egyetlen, többé-kevésbé eredeti alakjában fennmaradt, a végén csonka hősi éneket. A 'kevésbé' minősítés nem csak a csonkaságra vonatkozik, hanem arra is, hogy a szövegbe beépített keresztény Istenre vonatkozó invokáció arra figyelmeztet, hogy ez a szöveg is a latin-keresztény betűkészlettel való leírás során keresztülment valami felületes 'krisztianizáción', mint ahogyan gyakran a pogány varázsló-gyógyító formulák 'méregfogát' is egy *Pater noster* vagy egy *Ave Maria* elmondásának ajánlásával húzta ki a lejegyző (pl. a beteg ló fülébe kell az imát suttozni!).⁶⁵ Ilyen szövegekből németül a 9–10. századból vagy egy tucatnyi maradt fenn,⁶⁶ magyarul 16. századi kódexeinkből (Peer-kódex, Winkler-kódex) és Szelestei Gosztonyi János püspök lejegyzésében ismerünk ilyesfajta vallásos köntösbe öltöztetett gyógyító imádságokat.⁶⁷ E varázsszövegek ősi voltára és makacs, hosszú utóéletére legjobb példa a 10. században lejegyzett ún. Második Merseburgi Ráolvasás, melynek előélete Indiában, utóélete fél tucat európai országban, az erdélyi szászok körében is kimutatható.⁶⁸ Sőt a típusnak (epikus előtörténet) és a szorosan vett varázsszövegének meglepő magyar megfelelőjét Erdélyi Zsuzsa 1975-ben gyűjtötte.⁶⁹

A német varázsszöveget Gulyás Pál fordításában mutatom be.⁷⁰ Itt a kerettörténetben egy pogány isten (Balder) lovának lába sérül meg, amit csak a főisten, Wotán tud helyrehozni.

Egyszer Phol és Uodan vágattak az erdőbe.
Ott a Baldar csikájának lába megbicsaklott.
Akkor rábűvölt singthugunt, Sunna szép testvére,
akkor rábűvölt Fríja, Volla szép testvére,
akkor rábűvölt Uodan, úgy, ahogy csak bírta:

⁶¹ Haubrachs: i. m. 311. – A kéziratokról Schröder: i. m., 686–687.

⁶² Gy. Décsy: Der älteste ungarische Text des Vaterunsers. In *Orbis pictus. Festschrift für Dmitrij Tschizewskij*. München, 1966, 155–61.

⁶³ Mezey László: *A középkori laikus mozgalmak és irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest, 1955, 91–92.

⁶⁴ Tarnai: i. m. 239–242.

⁶⁵ A népnyelvi szövegeknek a keresztény-latin írásbeliségtől való elvi függéséről Kartschoke: i. m., 167.

⁶⁶ *Altdeutsche Texte*. Ausgewählt und kommentiert v. Heinz Mettke. Leipzig, 1970, 45–50, 117–121.

⁶⁷ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. Szerk. Madas Edit. Budapest, 1992, 513–514. – Mészöly Gedeon: A Szelestei-féle ráolvasás 1516–1518-ból. *Magyar Nyelv*, 13(1917), 271–275.

⁶⁸ *Altdeutsche Texte*, i. m. 117–118.

⁶⁹ Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Budapest, 1976, 122.

⁷⁰ *Klasszikus német költők*. Válogatta Halász Előd. I. köt., 10. A szorosan vett varázslás első sorában a betegségek megnevezését, amelyek Gulyás Pál fordításában indokolatlanul tárgyesetben állnak (*csonficamlást...* stb.), alanyesetbe tettem.

csontficamlás – vérficamlás – tagficamlás:
 csont a csonthoz, vér a vérhez,
 tag a taghoz, mint az enyv tapadatok!

Az 1975-ben Jaksa Erzsébet által Mindszenten lediktált keresztényesített szöveg kerettörténetében Mária „szamaracskájának” ficamodik ki a lába és a sérült tagot Jézus gyógyítja meg szinte ugyanazzal a formulával, mint Wotán.

El-indult az Úrjézus Szűz Szent Anyjával Máriával,
 Jeruzsálemből Jerikóba.
 Amint a hídon át akartak menni,
 Szamaracskájának lábacska megficamodott és megrándult,
 Hogy ezen ficamodás és rándulás abba ne maradjon
 Az Úrjézus szájából származott ezen ige:
 Hús húshoz,
 Vér vérhez,
 Csont csonthoz,
 Ín ínhez
 Forrjon vissza.

Más jellegű világi szöveg e korból német nyelven sem maradt fenn. A szóbeliségben élő létükre, tematikájukra, német latin forrásokban is van – általában elítélő – utalás. Ezek a tartalomra és az előadás módjára vonatkoznak, hasonlóképpen, mint a magyar Anonymusnál és a későbbi krónikaredakciókban. De a németországi utalások konkrétabbak.⁷¹ Csak néhány példa: 790-ből van hírünk egy Bernlef nevű vak énekesről (Homérosz-toposz?), aki egy fríz nemesasszony udvarában „a régiek tetteiről és a királyok harcairól” hangszerkísérettel énekelt, Liudger püspök azonban megtérítette, és zsoldárokat is elő tudott adni. Amatőrként előkelőbb laikusok is felléptek. A himnuszköltő *Notker Balbulus* megemlékezik egy harcosról, aki „az írásokat kevésbé ismerte”, de Nagy Károly tetteiről (versben? prózában?) adott elő. Nagy Károly 789-es kapituláréja női szerzeteseknek tiltja, hogy *winileodokat* készítsenek. Ezt a másutt is előforduló műfajmegnevezést latinul *plebeii psalminak*, *cantica rusticanak* glosszálták. Gnómikus, közmondásszerű sorok németül is fennmaradtak már a 10. századból, *Notker Labeotól* a 10–11. sz. fordulóján egész kis csokorra való.

Einhard említi Nagy Károly *vitájában*, hogy a császár elrendelte népnyelvű énekek (*barbara et antiquissima carmina*) feljegyzését. Ez lehet igaz, de lehet csak egy Suetoniusra visszamenő császártoposz.⁷² E császári utasításból származó szövegmélek mindenesetre nem maradt fenn. A reichenau kolostor könyvtárkatalógusa azonban 821 és 842 között három olyan tételt is felsorol, amelyeket *carmina theodiscanac* nevez, sőt az egyiket *ad docendam theodiscam linguam* (‘a német nyelv tanulására’) ajánlja.⁷³

A karoling művelődési programhoz kapcsolható, latin bibliai és vallásos mintákhoz kapcsolódó német nyelvű irodalom a 9. század végére kifulladt. Valamennyi műre nem reflektálhattunk.⁷⁴ Notker glosszáló gyakorlata tart még tovább. Mindez a további századok német irodalmára alig hatott. Velük véget ér az ófelnémet nyelvperiódus is. A saali császárok (az Ottók) korából csak a politikai udvari, panegirikus költészet egyetlen német terméke

⁷¹ Haubrichs: i. m., 62–80.

⁷² Karl Bertau: *Deutsche Literatur im europäischen Mittelalter*. I. köt. München, 1972, 49.

⁷³ Haubrichs: i. m., 80; Bernard Bischoff: *Die Bibliothek im Dienste der Schule*. In uő. *Mittelalterliche Studien*, i. m., III, 1981, 213–233.

⁷⁴ Csoportosításuk szövegpróbákkal: *Altdeutsche Text.*, i. m., 15–141.

maradt fenn (*De Heinrico*), „amennyiben ebben az esetben a népnyelvű és latin irodalom pontos szétválasztásának egyáltalán értelme lehet”, jegyzi meg Haubrichs.⁷⁵

Mintegy két emberöltőnyi hallgatás után, a 11. század második felében egy új, az aktuális udvari-politikai diskurzushoz nem kapcsolható, kolostori, egyházmegyei centrumokban keletkezett irodalom indul meg. Jellemző, hogy e népnyelvű írásbeliségben pl. az investitúraharcnak nincs is nyoma. A 11. század második felétől a 12. század végéig több mint száz német szövegemlék maradt ránk.⁷⁶ A régebbi irodalomtörténet egyértelműen a clunyi reformmozgalomhoz kötötte keletkezésüket, ma már ezt differenciáltabban látja a kutatás.⁷⁷ Pontos keletkezési helyük ezeknek a szövegeknek ritkán határozható meg, de még a 12. században, dél-német egyházi scriptoriumokban négy kézirat, szinte enciklopédikus igyekezettel gyűjtötte őket össze.⁷⁸ Ezek már egy új erkölcsi-didaktikus, az egyetemes és népi történelmet üdvtörténeti összefüggésben értelmező, epikus és lírai hangvételt ötvöző irodalom emlékei. Hatásuk folyamatos volt, a 12. század második felében lovagi-udvari irodalomra is hatottak. A világi, elsősorban az udvari értékeket *sub specie aeternitatis* leleplező új stratégiát ez után már az illiterátus laikus rétegek felé forduló koldulórendek hozták, amely stratégia a 13. század végétől egyre inkább befolyásolta a népnyelvű irodalmakat. Ettől kapott indítást az Árpád-kor végétől virágzásnak induló magyar irodalom is. E fejlődés végére, a 16. század elejére, az ún. magyar kódexirodalom termékei összetételükben megfelelnek az egykorú német ájtatossági irodalom kéziratainak. Mályusz Elemér elemzése szerint a hazai latin nyelvű egyházi irodalom is ekkor már recipiálja Európa egykorú „modern” teológiai auktorait.⁷⁹ Csakhogy e század első negyede Moháccsal zárul, amikor Kisfaludyval szólva elhullt hazánk díszvirága és vele a virágba szökkent magyar irodalom. Új irodalom majd a reformáció jegyében születik.

⁷⁵ Haubrichs: i. m., 147.

⁷⁶ C. Soeteman: *Deutsche geistliche Dichtung des 11. und 12. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1971², a szövegek felsorolása 41–42.

⁷⁷ Az új szemlélet kezdetei: Hugo Kuhn: *Gestalten und Lebenskräfte der frühmittelhochdeutschen Dichtung*. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 27 (1953), 1–30. – Összegezve: Vollmann-Profe: i. m., főképpen 3–18.

⁷⁸ A vorau (Vorau, Stiftsbibl. Cod. 276), a millstatti (Klagenfurt, Landesarchiv Cod. 5/19), a bécsi (Wien, Bibl. Nat. Cod. 2721) és a stráburgi kézirat, amely 1870-ben elégett. Vö. Fr. P. Knapp: i. m., 101. és 454–455.

⁷⁹ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 1971, 307–377.